

EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNAME'SİNDE GARÂ'İB BİR ANLATI: HZ. ALİ KAYASI EFSANELERİ

A garâ'ib Narrative in Evliya Çelebi's Book of Travels: The Legends of Hz. Ali Rock

Yeliz ÖZAY*

ÖZ

Evliya Çelebi, *Se ahatname*'de kimi başlıkları aynı kavramlarla yineleyerek okurun dikkatini özellikle bazı anlatı türlerine çekmektedir. Bu kategorilerden biri edebî zevkin ve hayal gücünün sınırlarını zorlayan *aca ib ü gara ib* yani "acayıplıklar/olağanüstülükler ve gariplikler"dir. Bu tür anlatılar, seyahat edebiyatı geleneğinde uzun süre dirençli bir biçimde önemlerini ve işlevlerini korumuşlardır. Evliya Çelebi de yapıtında bu anlatılara yer vererek aslında bir geleneği sürdürmektedir. Ne var ki, özelde "acayıp ve garip" anlatılarına genelde *Se ahatname*'ye gerçeklik ve inanırlılık açısından yaklaşma eğilimi, bu anlatı dünyasının hem edebî özelliklerini hem de kültürel işlevini gözden kaçırmamıza sebep olmaktadır. Oysa bu anlatılara, anlatıldığı zamanın ve bağlamın epistemolojik standartlarıyla yaklaşım metne sadık kalarak yakın okuma yapmak, hem hikâye anlatıcısı Evliya'nın hem de okurunun/dinleyicisinin dünyasını önyargısız ve varsayımlardan uzak anlamamızı sağlayacaktır. Bu çalışmada, Evliya Çelebi'nin, *Se ahatname*'nin IV. cildinde "*Ve mine'l-garâ'ib sun'-ı İlah vâcibü's-se r*" başlığı altında anlattığı Hz. Ali Kayası'na ilişkin efsaneler yukarıdaki tartışmalar ışığında sözlü kültür metinleri olarak analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler

Evliya Çelebi, *Se ahatname*, hikâye anlatıcısı, *aca ib ü gara ib*, Hz. Ali Kayası.

ABSTRACT

In the *Se ahatname* or "Book of Travels", Evliya Çelebi directs the reader's attention to certain specific narrative types by repeating certain titles. One of these categories is "*aca ib ü gara ib*", narrations of the strange and wondrous, which bring excitement to the work by pushing the limits of imagination in a literary way. "Acayıp and garayib" narratives are widespread in travel literature. In this regard, Evliya Çelebi's using such titles seems to be a conscious desire to be in accord with the travel literature tradition. However, when researchers approach the *Se ahatname* and its "acayıp and garayib" narratives so as to either believe or not believe, they inevitably fail to notice the texts' literariness and the long and functional history they have in the tradition of travel literature. To avoid anachronistic judgments, it is necessary to consider the epistemological standards of the 17th-century and, both the story teller and the *Se ahatname* within its cultural context. In this article, the legends about Hz. Ali Rock, under the title of "*Ve mine'l-garâ'ib sun'-ı İlah vâcibü's-se r*" in the 4th Book of the *Se ahatname*, will be analyzed in light of these arguments.

Key Words

Evliya Çelebi, *Se ahatname*, story teller, *aca ib ü gara ib*, Hz. Ali Rock.

Evliya Çelebi *Se ahatname*'si çok çeşitli anlatı türlerine ve söylemlere sahiptir. Usta bir hikâye anlatıcısı olarak Evliya Çelebi'nin yapıtını nasıl kompoze edip sıkı bir kurgu ve yapı oluşturduğuna tanık olabilmek için bütün bu çok sesliliğe ve çok renkliliğe dikkat etmek gerekir. Bu dikkat hikâye anlatıcısını ve onun bakış açısını anlayabilmemiz için de son derece önemlidir. Evliya Çelebi, *Se ahatname*'de yineleyerek vurguladığı kimi başlıklarla okurun dikkatini özel-

likle bazı anlatı türlerine çekmektedir. Bu kategorilerden biri, hem anlatıcı hem de okur için edebî zevkin hayal gücünün sınırlarını zorlayarak anlatıya soluk ve heyecan kattığı *aca ib ü gara ib* yani "acayıplıklar/olağanüstülükler ve gariplikler"dir. Evliya Çelebi'nin "acayıp" ve "garip" başlıkları altında sunduğu bu anlatıların her ne kadar ayrı bir kategori oluşturduğu kabul edilebilirse de *Se ahatname*'nin anlatı dünyasından bağımsız okunup anlaşılabilircek metin

* Gazi Üniversitesi Türk Halkbilimi Bölümü Araştırma Görevlisi, yozay@gazi.edu.tr

latmaya başlar. Ama bu efsane de bir önceki taş kesilme efsanesiyle ilişkilidir. Daha doğrusu, taş kesilme efsanesini onaylar, doğrular; ancak diğer ejderin başına gelenlere dair alternatif bir rivayet sunar. Ejderlerden biri, Hz. Abdurrahman Gazi'nin duasıyla taş olup diğeri Sübhan Dağı Mağarasında yalnız kalınca mağaradan çıkar, Azerbaycan ve Diyarbakır'a kadar birçok vilayeti yerle bir edip halklarını yemeye başlar. Bu halklar Hazret-i Risâlet'e gelip ejderi şikâyet ederler. Hazret-i Resûlullah, "Yetiş ey Ali, o yılanı Zülfikârınla katleyle!" der. Hz. Ali hemen Düldül'e binip Sübhan Dağına gelir ve ejderi Van Deryası'ndan su içerken görür. Hz. Ali, ateşler saçan ejderle çarpışır ve Zülfikârıyla onu katleder. "Yılan" Van Gölü'ne düşüp sulara gömülür. Hz. Ali, ejderhanın mağarasına gelir ve orada ejderin yavrusunun olduğunu görür. Mağaraya girmez, dışarıda kaya üzerinde namaz kılıp dua eder. Allah'ın emriyle mağaranın kapısı kapanır. İşte tarihçilerin de yazdığı gibi der Evliya, Sübhan Dağı eteğinde Ali Kayasındaki ejder Hazret-i Ali'nin duasıyla hapsolmuştur ki bu yüzden bu kayaya Ali Kayası demişlerdir.

Evliya Çelebi, sadece Hz. Ali Kayası'nın adının nerden geldiğini ve neden parça parça olduğunu anlatmak için kendi içerisinde bütünlüklü ama birbirleriyle de doğrudan ilişkili üç anlatıyı kullanır. Evliya, Hz. Ali Kayası'na ilişkin bu üç anlatıdaki dört efsaneyi sözlü kültürün belleğinden öğrenmiş, duymuş ya da okumuş olmalıdır. Evliya Çelebi'nin aynı unsurla ilgili benzer motifleri içeren alternatif anlatıları sunması ve bu noktada bir bakış açısında direktmemesi, bunun yanında farklı sözlü

anlatıları yeni bir kurgu içerisinde biraraya getirip kompoze etmesi, onun sözlü kültürden beslenen ve aynı zamanda sözlü kültürü besleyen bir hikâye anlatıcısı olduğunu göstermektedir. "Sözlü gelenekte bir efsanenin çeşitlemeleri, en az tekrarları kadar boldur ve tekrarlama sayısının sınırı yoktur". Jack Goody'e göre, sözlü kültürde "asıl versiyon" birilerinin çağdaşları tarafından üretilmiş olandır, yani en eski değil en yeni olanıdır (131). Evliya Çelebi, sözlü geleneğin yeni metin üretme biçimini uygulamaktadır. Her hikâye anlatıcısı gibi onun yaratıcılığı da eski kalıp ve izlekleri, yeni malzemelerle ortadan kaldırmadan yeni baştan düzenlenmesindedir.

Evliya Çelebi'nin bu efsaneleri "acayip ve garip" kategorisindeki bir başlık altında anlatması, hem efsane türünün hem de acayip edebiyatının ortak bazı amaçları göz önünde bulundurulduğunda oldukça isabetlidir. Her iki anlatı türünün de temel kaygılarından biri inanılabilirlik; bu yüzden acayip edebiyatında efsanelerden faydalanmak oldukça yaygındır. Tabii, bu inanılabilirlik işlevi "acayip ve garip" anlatılarına gerçeklik ve olağanüstülük/kurgu/uydurma ayrımında yaklaşılması gibi bir eğilim oluşturmuştur. Oysa özellikle Ortaçağ (İslam) Arap ve Fars seyahat edebiyatında sıkça yinelenen izlekler olarak karşımıza çıkan acayip anlatılarının hayranlık uyandırma ve inanılabilirlik kategorileri kendi bağlamında seyahat anlatısına güç ve itibar kazandırmaktadır. Eski Yunan'da ya da Ortaçağ Müslümanları için *Acâ'ib*'leri derlemeyi başaramamış bir seyahatname kesinlikle hedefine ulaşamaz". (To-uati, 214). Bu durumda seyahatname geleneğinin bu "acayip ve garip" anlatıları "hem kültürel hem de anlatsal bir

zorunluluktur". "Kimi zaman bir seyahatnamenin okunma veya dinlenmesinin tek gerekçesi gibidir" (Touati, 215). Evliya Çelebi'nin yapıtı, her ne kadar bazı araştırmacılar için sırf bu anlatılar yüzünden değerini kaybetmiş ve uydurma bir metne dönüşmüşse de¹ anakronik yaklaşımlardan sıyrılıp yapıtın kendi bağlamına odaklandığımızda, Evliya'nın vurgulu bir biçimde böyle bir kategori oluşturması bir zaaf değil, seyahat anlatısı geleneğine uygun bilinçli bir eğilim gibi görünmektedir. Dolayısıyla modern okur olarak, Terry Eagleton'ın deyimiyile "bizim tarihsel ve sanatsal hakikat arasında kurduğumuz karşıtlık"tan (17) yola çıkıp bu anlatıların pratik ve metinsel işlevlerini anlamak mümkün değildir.

Se ahatname'deki Hz. Ali Kayası'na ilişkin efsanelere birer "acayip ve garip" anlatısı olarak baktığımızda öncelikle, başlıkta "*garâ'ib*" kavramını kullanarak Evliya'nın okurunun/dinleyicisinin dikkatini çekmeyi hedeflediği düşünülebilir. Bu başlıkla birlikte şaşkınlık yaratacak bir anlatının sırada olduğu "müjdelenmekte" ve okur da bu beklentiyle anlatıya yaklaşmaktadır. Yani, başlıkta "*garâ'ib*" teriminin kullanılması hem anlatıcının bakış açısını baştan ortaya koymakta hem de okurunkini yönlendirmektedir.

Bu başlık altında garip olan yani şaşkınlık uyandırması beklenen ilk unsur, olağandışı bir yaratık olan ejder olmalıdır. Evliya Çelebi, "acayip ve garip" anlatılarını nadiren tamamen fanteziye dayanan yaratıklara ya da varlıklara dayandırır. Onun bir hikâyesi ne kadar abartılı ya da hayal gücüyle zenginleştirilmiş olursa olsun, genellikle bu hikâye gerçekte var olan ve seyahat sırasında

Evliya'nın karşısına çıkmış olan nesne, varlık ya da olgulardan yola çıkılarak anlatılmaya başlamıştır. Ejderha burada, modern okur olarak bizler için fantastik maceralardan geçen, fantezi dünyasının yarattığıdır. Gerçeklik düzleminde böyle bir yaratık yoktur, anlatıdaki bu unsur tamamen yazarın/anlatıcının hayal gücüne kurgulanmıştır; dolayısıyla bu olağanüstü yaratıklar ve aksiyonları gariptir. Böyle bir çıkarım bizi ne kadar rahatlatırsa da, sanırım durum bu kadar basit değildir. Evliya'nın ejder/ejderha diye anlattığı bu yaratık için -hikâyede anlatıcının dışında sesini duyabildiğimiz ve efsaneleri yönlendiren iki karakter olan- Hz. Abdurrahman Gazi ve Hazret-i Risâlet, hiçbir yerde "ejder" kavramını kullanmaz. Her ikisi de diyaloglarında ondan "yılan" diye söz eder ki bu gerçek bir hayvanı işaret etmektedir. Çoğunlukla "ejder"i tercih etmekle birlikte, Evliya da kimi zaman ondan "yılan" diye söz etmiştir. Evliya Çelebi'ye ejderin kayaların arasından çıkan kuyruğunun büyüklüğü anlatılır, ejdere dair belirtilen tek fiziksel özellik de budur. Ejderha, Doğu mitolojisinde yaygın bir şekilde, suretleri kimi zaman farklı olmakla birlikte "kocaman bir yılan"dır. İnsanları yemesi ve ağzından ateşler çıkması, şüphesiz onu olağandışı bir yaratığa yaklaştırır; ama yine de o bir Tepegöz değildir. Ondandır bir yılan, bir hayvan olarak söz edilmesi bu "olağandışı yaratığı", okura ya da dinleyene daha aşikâr kılmaktadır.

Evliya Çelebi'nin ya da sözlü belleğin ejderin karşısına dinî kişilikleri, yani Hz. Cercîs, Hz. Abdurrahman Gazi ve Hz. Ali'yi yerleştirmesi ve anlatıların birinde Hazret-i Risâlet'e yer vermesi, efsanelerin inanılırlığını güçlendirmek-

tedir. Bunun yanında, anlatıcının olayların geçtiği yerleri ve zamanı belirtmesi de bu gücü artırmaya yöneliktir. Hz. Abdurrahman Gazi'nin dualarının olağanüstü etkisi ve Hz. Ali'nin ateşler saçan bir ejderi alt etmesi ise hayranlık uyandırıcı unsurlardır. Yani Evliya'nın anlattığı bu efsaneler kendi bağlamları için "acayip ve garip" anlatılarının en önemli işlevleri olan inanılrlık ve hayranlık uyandırma özelliklerini taşımaktadır.

Belki de asıl sorun, bu tartışmaların ışığında anlatıcının bakış açısını sorgulamaktır. Çünkü bu bakış açısı bize dönemin okurunun/dinleyicisinin beklentilerini de yansıtabilecektir. Evliya Çelebi, yukarıda bahsedilen efsaneleri anlattıktan sonra, "*Hikâ e-i vâkıf-ı esrâr hakîr Evli â-ı ür taksîr*" başlığı altında, onun gözlem ve tecrübelerine sahip olamayan okuruyla artık kendi tecrübelerini paylaşacağı bölüme geçer. Evliya Çelebi, her ne kadar *Mıkdîsi Tarihi*'nde yazdığını söylese de bu bölüme kadar anlatıların kaynağı çoğunlukla Evliya'nın kulakla tanıklık ettiği, dinleyerek öğrendiği sözlü kaynaklardır. Sözlü kaynaklar, kendi kültürünün sözlü belleğinin aktardığı ve Evliya Çelebi'nin hafızasında var olan anlatılar olabileceği gibi uzak mekânların hikâye anlatıcıları da olabilir. Evliya Çelebi, bu efsaneleri neredeyse objektif anlatıcı olarak nakleder. Hz. Ali Kayasını sarmalayan çeşitli hikâyelerin anlatılmasında temel hedef ya da gerilim noktası, mağarada hâlâ bir ejderin olup olmadığı sorusuna ulaşmaktır. Hikâyenin hem anlatıcısı hem de dinleyicisi için asıl "gerçeklik" sorgulaması burada başlar.

Evliya, bu sorunun cevabını aramaya sözü edilen mağaraya gider. Yol-

daşlarından birinin kölesinin mızrağını kayaların deliğinden içeri sokmasıyla gök gürültüsü gibi bir "gıjgırma" ve gürültü iştilir. Hemen ardından kayaların arasından siyah bulut gibi bir pis kokulu duman çıkar ve herkes korkup kaçar. Evliya Çelebi, özellikle ejderin vücudunu görmediğini, sadece sesini duyduğunu belirtir. Yani, gözle tanıklık etmemiş sadece kulağıyla tanıklık etmiştir. Evliya, biliyor ki eğer okuyucu/dinleyici için bu tanıklık yeterli ise buna inanır, yeterli değilse onu bu konuda ikna etmeye girişmeyecektir. Yine de merak ve gizemi sürdürmek için şu bilgiyi ekleme ihtiyacı duyar: "Ama nice kere kayaların çatladığı yerden, ejderin kuyruğu 50-60 arşın dışarı çıktığını gördük, diye yemin eden adamların sayısı sınırı yok idi. Ama hakir gök gürültüsü gibi bu mahalde sesini işittim" (*Günümü Türkçesi* le... 212). Bir hikâye anlatıcısı olarak Evliya, anlattıklarının sorumluluğunu taşır. Geraktığı yerde okura seslenip açıklamasını yapar ki burada etkisini gösteren sözlü kültür mirasıdır. Dolayısıyla, kendisinin tanık olmadığı bu tür acayip ya da garip anlatılarda, bir başka tanığın hikâyesine başvuruyorsa genellikle bu yeni anlatıcının güvenilirliğine dair bilgi verir. Örneğin, yaşlı insanlar genellikle onun için güvenilir kaynaklardır, çünkü onun döneminde tecrübe çok önemlidir. Bunun yanında bir anlatıcının asla yalan söylemeyecek kadar dürüst olduğunu belirtirken kimi anlatıcılara karşı da güçlü bir kuşkuculuk sergiler. Evliya Çelebi, yukarıdaki anlatıyı sonlandırırken bu kez, tanıkların yani, diğer anlatıcıların özelliklerinden ziyade sayısının çokluğu üzerinden inanılrlık etkisi yaratmaktadır.

Burada sözü edilen inanılrlık met-

nin kendi kültürel ve edebî bağlamı içindeki doğruluğa ya da gerçekliğe dayalıdır. Eğer amacımız anlatıcı Evliya'yı ve onun hikâyelerini anlamak ve anlamlandırmaksa onun ve okurunun dünyasının epistemolojik standartlarını, yani en genel ifadeyle 17. yüz yıl Osmanlı dünyasının inanç ve ideallerini araç olarak kullanmalıyız. Evliya'nın çoğunlukla "acayip ve garip" başlığı altında anlattığı bu tür metinlere "büyük ihtimalle folklorlardan gelme, eğlendirici, olağanüstü ve fantastik hikâyeler" (Von Hees,103) olarak yaklaşmak, bizim modern algımızı ve varsayımlarımızı yansıtmaktadır; ancak bu sözlü anlatıların kendi toplumsal zeminlerindeki işlevi ve önemini inceleyebilmek için yetersiz bir yaklaşımdır.

Evliya Çelebi, paramparça olmuş bir kayadan yola çıkarak onun etrafında oluşmuş çeşitli inanç hikâyelerini bize aktarmaktadır. Burada Evliya'nın sıkı bir kurgu içinde yeniden düzenlediği bu hikâyeleri, hem kendi hem de okurunun edebî zevkini tatmin etmek için anlatma hevesini görsek de bu metinlerin işlevinin sadece bir boyutudur. Bunun yanında, amaç hiçbir zaman sadece sanat yapmak ve eğlendirici olmak değildir; çünkü sözü edilen kayanın nerde olduğu ve fiziksel özellikleri ne derece anlatılmaya değerse onun hikâyesini anlatmak o kadar gereklidir. Evliya, çoğunlukla okuruna sunmaya değer bulduğu bir bilgi aktarırken betimsel özelliklerin yanında insan yaşantısıyla ilişki kuran ve sözlü bellekte hâlâ işlevli olan hikâyeleri de beraberinde sunar. Yapıtta belgesel nitelikteki bilgiyle hikmet iç içe geçer, burada bir ayıklamaya ya da ayırma gitmek Evliya Çelebi'nin ve onun yaşadığı dönemin söylemini anlamamızı engeller. Dolayısıyla, genelde *Se ahatname*'nin

özelde "acayip ve garip" anlatılarının kendi dönemindeki tarihsel, pratik ya da sanatsal işlevi ve önemini belirleyebilmek için, bu metindeki anlatı dünyasının 17. yüzyıl Osmanlı toplumunda nasıl işlev gördüğü hakkında tartışmak hem daha ufuk açıcı hem de daha gerçekçi olacaktır. Dolayısıyla bu anlatı dünyasının ve aktarım biçiminin doğruluk değeri ve pratikle bağı kendi döneminin zihniyetinde uyandırdığı/uyandırabileceği genel etkiyle değerlendirilmelidir.

NOTLAR

- 1 "Kimi zaman Evliya'nın ölçüyü kaçırarak çağının inanışlarını yansıttığı ve birtakım olağanüstü olaylar anlattığı da olur. Seyahatnâme'deki keramet, sihribazlık, büyücülük, kayıptan haber, doğaüstü yaratıklar vb. üzerine anlatılan öyküler bunlardandır. Bu zaafî Evliya'nın aleyhine işlemiş, uzun süre hiçbir yazdığının ciddiye alınmamasına yol açmıştır" (3). Fahir İz. "Giriş". *The Seyahatnâme of Evliya Çelebi*. Book One: İstanbul. Facsimile of Topkapı Sarayı Bağdat 304, Part 1: folios la-106 a. Harvard (1989).

KAYNAKÇA

- Benjamin, Walter. "Hikâye Anlatıcısı: Nikolay Leskov'un Eserleri Üzerine Düşünceler". *Son Bakışta Aşk*. Çev. Nurdan Gürbilek. İstanbul: Metis Yayınları, 2001.
- Eagleton, Terry. *Edebiyat Kuramı: Giriş*. Çev. Tuncay Birkan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004.
- Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*. 4. Kitap. Haz. S. A. Kahraman, Y. Dağlı. İstanbul: YKY, 2000.
- Goody, Jack. "Sözlü Kültür". *Milli Folklor* 83. Ankara: Geleneksel Yayınları, 2009.
- Günümü Türkçesi ile Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*. Yay. Haz. Seyit Ali Kahrman ve Yücel Dağlı. 4. Kitap, 1.Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2010.
- Touati, Houari. *Ortaçağda İslam ve Seyahat: Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*. Çev. Ali Berktaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Von Hees, Syrinx. "The Astonishing: a critique and re-reading of Ağâ'ib literature". *Middle Eastern Literatures*. Vol. 8. No. 2, July 2005.